

6. «Ελεύθεροι πολιορκημένοι» ή διπλά καταπιεσμένοι: Οι μορφωτικές δραστηριότητες στις φυλακές και στις εξορίες

6.1 Φυλάκιση και εξορία: Το εύρος του φαινομένου

Αναγκαίο κομμάτι της έρευνας για την αριστερή εκπαιδευτική σκέψη στη χώρα μας αποτελεί και η προσέγγιση του μορφωτικού έργου που έλαβε χώρα στις φυλακές και τις εξορίες. Στους τόπους αυτούς βρέθηκαν και παρήγαγαν εκπαιδευτικό έργο όχι μόνο οι γνωστοί αριστεροί μεταρρυθμιστές παιδαγωγοί, αλλά και πλήθος άλλων εκπαιδευτικών, όπως και πλήθος πολιτικών εξορίστων και φυλακισμένων, που συμμετείχαν στα εκπαιδευτικά προγράμματα. Ο Δ. Γληνός, ο Μ. Παπαμαύρος, η Ρ. Ιμβριώτη βρέθηκαν σε τόπους περιορισμού και συνέβαλαν στην οργάνωση των μορφωτικών δραστηριοτήτων. Εκτός από τους γνωστούς παιδαγωγούς, και πλήθος καταξιωμένων καλλιτεχνών, ακαδημαϊκών, λογοτεχνών βρέθηκαν σε εξορίες, σε όλη τη μακρά περίοδο που εξετάζουμε, και συνέβαλαν με πολλούς τρόπους στην καλλιτεχνική και μορφωτική έκφραση των φυλακισμένων και των εξορίστων.⁴⁹⁶ Στους τόπους φυλακής και εξορίας, η εκπαιδευτική δραστηριότητα και οι θεωρητικές επεξεργασίες της Αριστεράς βρήκαν τη μονιμότερη μπορούμε να πούμε εφαρμογή τους, καθώς η εκπαίδευση του Βουνού και το όποιο εκπαιδευτικό έργο την περίοδο του Εμφυλίου στάθηκαν χωρίς συνέχεια και σε βάθος χρόνου εφαρμογή. Μονιμότερη από δύο απόψεις: από την άποψη της εφαρμογής ενός εγκύκλιου προγράμματος, που ακολουθεί τον χρόνο εγκλεισμού, και επίσης από την άποψη ότι το μορφωτικό πρόγραμμα εφαρμόστηκε για όσο χρόνο εφαρμόστηκαν τα μέτρα πολιτικών διώξεων στη χώρα μας και συχνά από ανθρώπους που μετέφεραν τη συσσωρευμένη εμπειρία τους σε νεότερες γενιές πολιτικών εξορίστων και που σε αρκετές περιπτώσεις υπήρξαν εγκλειστοί επί Μεταξά, στην Κατοχή, στον Εμφύλιο, τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 και οι οποίοι ξαναπαύστηκαν επί χούντας περνώντας ένα μεγάλο μέρος της ζωής τους φυλακισμένοι ή εξόριστοι. Για παράδειγμα, ο Α. Φλούντζης παρέμεινε συνολικά 24 χρόνια, η Έ. Παππά από τα πρώτα μετεμφυλιακά χρόνια, τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 και πάλι κατά τη χούντα, ο Μ. Παπαρρήγας τον Μεσοπόλεμο και, επί Εμφυλίου, ο Π. Ροδάκης 23 χρόνια κ.λπ.⁴⁹⁷ Το ενδιαφέρον για τις μορφωτικές δραστηριότητες μέσα στις ιδιότυπες συνθήκες της φυλακής στρέφεται τόσο στο είδος της γνώσης που προσφέρθηκε και στα αποτελέσματα που παρήγαγε όσο και στη διερεύνηση της ευρύτερης πορείας και ανάπτυξης του στελεχιακού δυναμικού

496. Βλ. ενδεικτικά: Άννα Ματθαίου και Πόπη Πολέμη, «Για τη λογοτεχνία της εξορίας: Τρία γράμματα της Μέλπως Αξιώτη (1949-1955)», *Αρχειοτάξιο. Περιοδική έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, τχ. 1 (Ιούνης 1999): 24-37.

497. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 437.

της Αριστεράς, αλλά και της μάζας των απλών ανθρώπων που γενικά χαρακτηρίστηκαν ως εχθροί του καθεστώτος, των διακηρυγμένων στόχων και των πολιτικών επιλογών του. Επιπλέον, αυτές οι μορφωτικές δραστηριότητες συνδέονται με την κύρια επιταγή του Κόμματος για τη μόρφωση των μελών του, το ανέβασμα του «ιδεολογικοπολιτικού τους επιπέδου». Αρχίζοντας από τα στοιχειωδέστερα μαθήματα για τα αμόρφωτα μέλη των Ομάδων Συμβίωσης, οι μορφωτικές δραστηριότητες διαπλέκονται με τη διάδοση του μαρξισμού-λενινισμού και τον ιδεολογικό εξοπλισμό των αγωνιστών του Κόμματος. Επομένως, οι δραστηριότητες αυτές έχουν ένα διττό περιεχόμενο: από τη μία κάλυψη των στοιχειωδών μορφωτικών ελλείψεων των συχνά αγράμματων οπαδών και από την άλλη διάδοση των ιδεολογικών αρχών του Κόμματος.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζουν από την άποψη της εκπαιδευτικής μας ιστορίας και του αριστερού εκπαιδευτικού στοχασμού η εργασία και οι επεξεργασίες των αριστερών παιδαγωγών στο πλαίσιο της μόρφωσης των φυλακισμένων και των εξορίστων, που φτάνουν ως και το επίπεδο της συγγραφής ειδικών σχολικών εγχειριδίων και, φυσικά, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, της οργάνωσης ενός προγράμματος σπουδών. Η κατανόηση της εκάστοτε μορφωτικής δραστηριότητας απαιτεί τη διασάφηση και την κατανόηση των ποικίλων μορφών όπου έλαβαν χώρα ο εγκλεισμός και οι διώξεις των πολιτικών αντιπάλων του κυρίαρχου καθεστώτος, αλλά και των όρων συγκρότησης των Ομάδων Συμβίωσης πολιτικών φυλακισμένων και εξορίστων. Σε όλα τα παραπάνω, πρέπει να προσθέσουμε εδώ ότι η περίπτωση της Μακρονήσου αποτελεί μια ιδιόμορφη περίπτωση που διαφοροποιείται από άλλα μοντέλα σωφρονισμού και εγκλεισμού που κατά καιρούς εφαρμόστηκαν.⁴⁹⁸

Η μακρά περίοδος του φαινομένου, οι διαφορετικοί τόποι εξορίας, οι διαφορετικές φυλακές και οι διαφορετικές χρονικές συγκυρίες μέσα στις οποίες πολιτικοί εξόριστοι εφάρμοσαν μορφωτικά προγράμματα και έκαναν προσπάθειες για την αυτομόρφωσή τους είναι φυσικό να αποτελούν μια πρόκληση για τον ερευνητή. Κάθε περίπτωση εξορίας ή φυλακής προσφέρεται, μπορούμε να πούμε, για μια αυτοτελή μελέτη και προσέγγιση, ώστε να αναδειχτεί το πλαίσιο στο οποίο έλαβαν χώρα οι μορφωτικές δραστηριότητες. Το ίδιο ισχύει και για τις περιόδους κατά τις οποίες εφαρμόστηκαν πολιτικές διώξεις (Μεσοπόλεμος, Εμφύλιος, μετεμφυλιακό κράτος). Παράλληλα, ο όγκος των αρχείων, των απομνημονευμάτων εξορίστων και φυλακισμένων, η διαπίστωση των κοινωνικοοικονομικών και πολιτιστικών καταβολών όσων φυλακίστηκαν ή εξορίστηκαν για πολιτικούς λόγους απαιτούν συστηματική μελέτη και αξιοποίηση από τους ερευνητές όλης της σύγχρονης «γκάμας» αναλυτικών και εννοιολογικών εργαλείων με βάση την αρχή της διεπιστημονικότητας.

498. Στρατής Μπουρνάζος, «Το "Μέγα Εθνικόν Σχολείον Μακρονήσου", 1947-1950», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου: Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Αίθουσα τελικών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 6 & 7 Μαρτίου 1998)*, επιμ. Στρατής Μπουρνάζος και Τάσος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000), 115-145.

Πρόσθετο πρόβλημα εκτός της χρονικής απόστασης αποτελεί το γεγονός ότι η κατάσταση της φυλακής και της εξορίας επιβάλλει εξ ορισμού σιωπές και αποσιωπήσεις. Για παράδειγμα, αρχειακό υλικό των εξοριστών της Ανάφης εν μέρει καταστράφηκε όταν ανακαλύφθηκε από τους χωροφύλακες και εν μέρει διασώθηκε και παρέμεινε στην Ανάφη κρυμμένο ως την εποχή της μεταπολίτευσης.⁴⁹⁹ Ο Γ. Ιωαννίδης επίσης μιλάει για κομματικά έγγραφα που έμειναν κρυμμένα μέσα στο κτίριο της Ακροναυπλίας από τους κρατούμενους και τα οποία σάπισαν λόγω της υγρασίας του κτιρίου.⁵⁰⁰

Επιπλέον, πρόβλημα αποτελεί φυσικά η ίδια η δομή του όγκου των απομνημονευμάτων τα οποία έχουν εκδοθεί, καθώς συχνά γράφηκαν με χρονική απόσταση, με τη διαμεσολάβηση άλλων γεγονότων, με συνειδητές ή ασυνείδητες αποσιωπήσεις,⁵⁰¹ από ανθρώπους που βίωσαν τη συντριπτική ένταση των γεγονότων της εποχής (έλευση δικτατορίας Μεταξά, Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, Κατοχή, Εμφύλιος, νέες εξορίες). Χαρακτηριστικό είναι, για παράδειγμα, το γεγονός που διαπιστώνει η Μ. Κεννα ότι έχουμε ένα κενό για την ιστοριογραφική μελέτη των εξοριστών επί Μεταξά ή νωρίτερα, ενώ έχουμε μια υπερπληθώρα θεωρητικής παραγωγής για τη «μεγάλη» δεκαετία του 1940.⁵⁰² Επιπρόσθετα, πολλοί άνθρωποι που υπήρξαν φυλακισμένοι και εξόριστοι από τον Μεσοπόλεμο ως την πτώση της δικτατορίας των συνταγματαρχών ήταν εύλογο να είναι καχύποπτοι και συγκρατημένοι, όπως επίσης και να ακολουθούν τους κανόνες συνωμοτικότητας των κομμουνιστικών κομμάτων, αποφεύγοντας να μιλάνε για πράγματα σχετικά με το Κόμμα και επίσης να μιλάνε μέσα σε μια κοινωνία όπου διώκονται. Χαρακτηριστικό αυτού του κλίματος είναι το παράδειγμα που μας αναφέρει η Μ. Κεννα· ότι αρχειακό υλικό των εξοριστών αποκαλύφθηκε στην ίδια από τη φιλική οικογένεια που της ενοικίαζε κάποιο δωμάτιο, με την οποία διατηρούσε άριστες φιλικές-οικογενειακές σχέσεις από τη δεκαετία του 1970, μόλις μέσα στη δεκαετία του 1980.⁵⁰³

Από την άλλη, ο μηχανισμός απώθησης δυσάρεστων αναμνήσεων σίγουρα παίζει σημαντικό ρόλο, καθώς πλήθος διωγμένων για ένα μεγάλο χρονικό διάστημα δεν

499. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 437.

500. Γιάννης Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις. Προβλήματα της Πολιτικής του ΚΚΕ στην Εθνική Αντίσταση 1940-1945* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1979), 88.

501. Τασούλα Βερβενιώτη, «Μνήμες και αμνησίες των αρχείων και των μαρτυριών για τον ελληνικό εμφύλιο. Η Αθήνα και η επαρχία, η ηγεσία και τα μέλη», στο *Μνήμες και λήθη του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν κ.ά. (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2008), 86. Βλ. επίσης: Φίλιππος Ηλιού, «Οι βιωμένες ιστορίες και η ιστοριογραφική προσέγγιση», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονησού: Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Αίθουσα τελετών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 6 & 7 Μαρτίου 1998)*, επιμ. Στρατής Μπουρνάζος και Τάσος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000), 159-168. Ακόμη: Πολυμέρης Βόγλης, «"Ξέρω πως ανήκω στο αύριο". Διαστάσεις του χρόνου στην κουλτούρα των πολιτικών κρατουμένων», *Αρχειοτάξιο. Περιοδική έκδοση των Αρχείων Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας*, τχ. 5 (Μάιος 2003): 133-135.

502. Margaret E. Kenna, *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας. Πολιτικοί κρατούμενοι στον μεσοπόλεμο*, μτφρ. Γιάννης Καστανάρας (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2004), 6.

503. Στο ίδιο, xv.

έβρισκαν στην ελληνική κοινωνία καμιά δυνατότητα και νομιμοποίηση να εκφράσουν τις εμπειρίες των διωγμών τους. Το ΚΚΕ θα γίνει ξανά νόμιμο κόμμα μόλις το 1974, ενώ όλη αυτή την περίοδο το ελληνικό κράτος θα εορτάζει με όλη την επισιμότητα τη νίκη του στον Εμφύλιο.⁵⁰⁴ Έτσι, για μια μεγάλη μάζα ανθρώπων που βίωσαν τις πολιτικές διώξεις (και είτε υπέγραψαν είτε όχι τη δήλωση μετανοίας) και προσπάθησαν να αρθρώσουν τη ζωή τους στην ελληνική κοινωνία υπό το βάρος της αντικομμουνιστικής πολιτικής του κράτους (αλλά και των αποκλεισμών από την πλευρά του ΚΚΕ) είναι φυσικό οι εμπειρίες της φυλακής και της εξορίας να αποτελούν μια δυσάρεστη ανάμνηση απωθημένη, που δεν βρίσκει τόπο και τρόπο ώστε να δικαιωθεί η αναφορά σε αυτήν. Για παράδειγμα, χαρακτηριστικά αναφέρει ο Τ. Τρίκκας για τα πρώτα χρόνια της ΕΔΑ το γεγονός ότι ένα μεγάλο ποσοστό μελών και στελεχών ήταν δηλωσίες, ενώ η συμμετοχή στις εκλογές κάποιων στελεχών από τη Μακρόνησο που δεν είχαν υπογράψει τη δήλωση μετανοίας προξενούσε ευρύτερα προβλήματα στην ΕΔΑ μέσα στο ασφυκτικό περιβάλλον των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων.

Τα γεγονότα της φυλακής επίσης συχνά αφορούν ανθρώπους των οποίων η βιογραφική πορεία σημαδεύτηκε από κορυφαία γεγονότα τόσο της ιστορίας του ΚΚΕ όσο και ευρύτερα της ιστορίας της χώρας μας. Συχνά μιλάμε για ηγετικά στελέχη που λειτούργησαν ως σύμβολα, που προβάλλονταν ως παραδείγματα ή που έπρεπε να καταπολεμηθούν από την εχθρική (κρατική ή εσωκομματική) προπαγάνδα. Το γεγονός αυτό είναι φυσικό να διατηρεί ένα ενδιαφέρον για τα γεγονότα, έστω και αν έλαβαν χώρα ολόκληρες δεκαετίες παλαιότερα, από την άποψη της εκάστοτε τρέχουσας πολεμικής, ώστε να κατηγορηθούν ή να δικαιωθούν αριστεροί αγωνιστές και η ηγεσία τους. Τέτοια γεγονότα, που για δεκαετίες απασχόλησαν τους αριστερούς, είναι για παράδειγμα το γράμμα του Ν. Ζαχαριάδη από τις φυλακές, οι δυνατότητες απόδρασης ή όχι από την Ακροναυπλία τις πρώτες μέρες της γερμανικής Κατοχής, ο βίος και η δράση των διάφορων στελεχών μέσα στις φυλακές κ.λπ. Χαρακτηριστικό ακόμα και το τελευταίο κείμενο της Έ. Παππά, που αποτελεί ένα είδος πολιτικής διαθήκης και περιλαμβάνει αρκετά σημεία και εκτενείς αναφορές στις προστριβές της με άλλες γυναίκες έγκλειστους και ηγετικά στελέχη-συζύγους της Αριστεράς.⁵⁰⁵ Σε κάθε περίπτωση, οι διώξεις και οι εξορίες θα αποτελέσουν στην κομμουνιστική φιλολογία απόδειξη της αγωνιστικότητας και του ηρωισμού των μελών του Κόμματος. Στα μεταπολεμικά αναγνωστικά των Ελλήνων πολιτικών προσφύγων θα γίνεται αναφορά στις διώξεις και στις φυλακίσεις των αριστερών αγωνιστών, ενώ και στα αναγνωστικά του Βουνού δεν θα λείπουν οι αναφορές στην «αγωνιστική» προσφορά των μεσοπολεμικών αγωνιστών.

504. Για την αντιμετώπιση των γεγονότων της δεκαετίας του 1940 στα κατοπινά χρόνια, βλ. ενδεικτικά: Ελένη Πασχαλούδη, *Ένας πόλεμος χωρίς τέλος. Η δεκαετία του 1940 στον πολιτικό λόγο, 1950-1967* (Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο, 2010).

505. Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, 169-193.

6.2 Η μορφωτική δραστηριότητα των φυλακισμένων

Το πρώτο που πρέπει να παρατηρήσουμε για όλες αυτές τις προσπάθειες, που περιλαμβάνουν τόσο την ατομική μελέτη και την προσπάθεια αυτομόρφωσης όσο και την οργάνωση μαθημάτων σε μια ποικιλία γνωστικών αντικειμένων, είναι ότι αυτή η εκπαιδευτική δραστηριότητα βρίσκεται πέρα και έξω από κάθε επίσημη και θεσμοθετημένη οργάνωση του εκπαιδευτικού συστήματος (τόσο θεσμικά όσο και συχνά ως περιεχόμενο γνώσης). Παράλληλα, αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια και ιδιαίτερη μορφή εφαρμογής στη χώρα μας των θεσμών της λαϊκής επιμόρφωσης και της εκπαίδευσης ενηλίκων, σε μια εποχή μάλιστα που τέτοιοι θεσμοί απουσιάζουν από το επίσημο πλέγμα της εκπαίδευσης, ενώ παράλληλα ο αναλφαβητισμός παραμένει σε πολύ υψηλά επίπεδα.⁵⁰⁶ Η παρουσία στους τόπους φυλάκισης και εξοριών ανθρώπων κάθε κοινωνικής κατηγορίας (μορφωμένοι κάτοικοι των μεγάλων πόλεων, αγράμματοι αγρότες από την επαρχία, φοιτητών, εργατών, ελεύθερων επαγγελματιών, γυναικών και αντρών) δίνει την ευκαιρία στους μορφωμένους να προσφέρουν τις γνώσεις τους στους αμόρφωτους και να συγκροτήσουν ένα συνεκτικό πρόγραμμα σπουδών, που ξεκινά με τη διδασκαλία της ανάγνωσης και της γραφής και φτάνει σε προχωρημένα μαθήματα. Στους τόπους εξορίας άλλωστε βρέθηκαν μερικοί από τους γνωστότερους μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς της Αριστεράς, όπως ο Δ. Γληνός, ο Κ. Σωτηρίου, η Ρ. Ιμβριώτη, ο Μ. Παπαμαύρος και άλλοι διάσημοι καλλιτέχνες, ηθοποιοί, μουσικοί, πανεπιστημιακοί (κατά καιρούς ο Γ. Ρίτσος, ο Μ. Κατράκης, ο Τζ. Καρούζος, η Μ. Φωκά, ο Κ. Δεσποτόπουλος, ο Γ. Ιμβριώτης, ο Μ. Λουντέμης, η Μ. Σβώλου, ο Αλ. Σβώλος κ.ά.), αλλά και πλήθος δασκάλων και διδασκαλισσών, που βοήθησαν τις εκπαιδευτικές προσπάθειες των εξοριστών (για παράδειγμα, οι διαλέξεις του Δ. Γληνού για το πώς μελετάμε, που δόθηκαν στην Ακροναυπλία, ή το αναγνωστικό για τους φυλακισμένους του Μ. Παπαμαύρου). Δίπλα σε αυτό το γεγονός, μια σημαντική ομάδα στελεχών του Κόμματος, που πραγματοποίησαν επισκέψεις στη Σοβιετική Ένωση ή σπούδασαν σε αυτή, γνωστοί ως «Κούτβηδες» (ανάμεσα τους και ο Ν. Ζαχαριάδης, ο Γ. Ζεύγος, ο Μ. Παπαρήγας), αποτελούν μια πρόσθετη πηγή γνώσης και οργανωμένης παρουσίας και διδασκαλίας, τόσο της ρωσικής γλώσσας όσο και της μαρξιστικής θεωρίας, όπως αυτή κωδικοποιείται από τον σοβιετικό μαρξισμό. Η οργάνωση της γνώσης βέβαια περνά μέσα από την ανάλογη επιτροπή της Ομάδας

506. Eleftheria Papastefanaki, «The educational activities of Greek political prisoners in exile and prison», *International Journal of Education and Research* 4, τχ. 10 (10/2016): 213-222. Βλ. επίσης: Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 25-29. Ο Κ. Σωτηρίου χαρακτηριστικά αναφέρει στο άρθρο του «Τα αντιδραστικά και παραπλανητικά ιδανικά της παιδείας» ότι ο αναλφαβητισμός στην Ελλάδα φτάνει στο 50%. Το άρθρο αυτό πιθανότατα γράφεται μεταξύ των ετών 1944-1947. Βλ.: Αρχείο Κώστα Σωτηρίου, Τα αντιδραστικά και παραπλανητικά ιδανικά της παιδείας [Κώστα Σωτηρίου].

Συμβίωσης,⁵⁰⁷ η οποία φροντίζει για το υλικό και το πρόγραμμα, αλλά σίγουρα φιλτράρει και τη γνώση σύμφωνα με την επίσημη κομματική θεωρία.

Οι Ομάδες Συμβίωσης, αν και στη σχετική αριστερή φιλολογία εκθειάζονται, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αποτελούν ένα δεύτερο (εκτός του μηχανισμού της φυλακής) σύστημα επιτήρησης και ελέγχου του κρατούμενου, ο οποίος υπόκειται τόσο στην εξουσία των μηχανισμών της φυλακής όσο και στην εξουσία της εσωτερικής ιεραρχίας της οργάνωσης.⁵⁰⁸ Ο Χρ. Μίσσιος περιγράφει γλαφυρά τον τρόπο με τον οποίο η ηγεσία της Ομάδας Συμβίωσης ασκεί μια συχνά καταθλιπτική εξουσία πάνω στο μέλος-κρατούμενο.⁵⁰⁹

Χαρακτηριστικό του γεγονότος ότι οι Ομάδες Συμβίωσης αποτελούσαν ένα διπλό σύστημα ελέγχου και επιτήρησης των μελών τους αποτελεί και το γεγονός ότι χρόνια μετά την πιθανή φυλάκιση ή εξορία κάποιου μέλους του Κόμματος μπορεί τα στοιχεία και τα αρνητικά σημεία της διαγωγής του να έρχονταν στο προσκήνιο για διάφορους εσωκομματικούς λόγους. Έτσι, για παράδειγμα, ο Γ. Ιωαννίδης αναφέρει ότι είχε επιφυλάξεις για τον Γ. Ζεύγο, όταν αυτός το 1943 προτάθηκε από τον Γ. Σιάντο για εκλογή στο Πολιτικό Γραφείο του Κόμματος, εξαιτίας της συμπεριφοράς του Ζεύγου κατά τη διάρκεια μιας κοινής τους σύλληψης από τα χρόνια του Μεσοπολέμου.⁵¹⁰ Το ίδιο αναφέρεται ακόμα πιο αναλυτικά για την περίπτωση των διώξεων και ανακρίσεων που υπέβαλε η ηγεσία του ΚΚΕ στον Καραγιώργη το 1950, όταν προβάλλονται στοιχεία από την περίοδο της φυλάκισής του στην Αίγινα (1937) και της εξορίας του στην Κίμωλο ως το 1941, που κατηγορήθηκε και για τη σύναψη σεξουαλικών σχέσεων.⁵¹¹

Η πρακτική της ηγεσίας φαίνεται ότι επηρεάζει εν μέρει και τον χαρακτήρα του κύκλου των κομματικών μαθημάτων. Ο Γ. Μανούσακας σημειώνει το γεγονός ότι, κατά τα οργανωτικά μαθήματα στην Ακροναυπλία, η ηγεσία φρόντιζε να περνά στα απλά μέλη μαθητές την άποψη ότι το Κόμμα ταυτίζεται με την Κεντρική Επιτροπή, ότι η ελευθερία στη διατύπωση απόψεων δεν σημαίνει ότι μπορεί κάποιο μέλος να εναντιωθεί στο Κόμμα. Κατά την άποψη του Γ. Μανούσακα, ο χαρακτήρας αυτών των μαθημάτων

507. Για παράδειγμα, στις φυλακές της Αίγινας την περίοδο του Μεσοπολέμου, τα μαθήματα γράφονταν από την τριμελή μορφωτική επιτροπή, που την αποτελούσαν ο Β. Γεωργίου, ο Σ. Μόσχος και ο Θ. Κλάρας. Αυτά τα μαθήματα παραδίδονταν για διδασκαλία στους δασκάλους. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 95.

508. Κεττα, *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας*, 31.

509. Χρόνης Μίσσιος, *...καλά, εσύ σκοτώθηκες νωρίς* (Αθήνα: Γράμματα, 1985), 9. Επιπλέον, ο Α. Φλούντζης φωτίζει πολλές πτυχές του ζητήματος αυτού και σταχυολογεί τις μαρτυρίες πολλών κρατουμένων της Ακροναυπλίας, για το μάλλον βίαιο διώξιμο τριών μελών της Ομάδας Συμβίωσης που έγινε κατόπιν εντολής της ηγεσίας. Αντώνης Φλούντζης, *Ακροναυπλία και Ακροναυπλιώτες 1937-1943* (Αθήνα: Θεμέλιο, 1979), 235-248.

510. Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις. Προβλήματα της Πολιτικής του ΚΚΕ*, 35.

511. Λευτέρης Μαυροειδής, *Φάκελος Καραγιώργη. Οι ανακρίσεις, το μαρτύριο, το τέλος* (Αθήνα: Φυτράκης/Ο Τύπος, 1990), 96-97.

υπέσκαπτε τον δημοκρατικό χαρακτήρα του Κόμματος και τον ίδιο τον λενινισμό.⁵¹² Ειδικά λοιπόν για την όποια μορφωτική και πνευματική δραστηριότητα, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι θέμα είναι αν μπορεί ο έγκλειστος μαθητής να διαφοροποιηθεί από την επίσημη κομματική γνώση και οργάνωση της μορφωτικής δουλειάς, η οποία περνά από την οργανωμένη επιτροπή μόρφωσης της Ομάδας Συμβίωσης. Άλλωστε, η μονολιθικότητα των κομμουνιστικών κομμάτων της εποχής δεν άφηνε περιθώρια «άσκοπων» ή ελευθεριακών πνευματικών αναζητήσεων.

Σε σχέση με το μορφωτικό έργο λοιπόν στις φυλακές και στις εξορίες, πρέπει να θυμόμαστε ότι εφαρμόζεται από άτομα που βρίσκονται υπό περιορισμό και υφίστανται στερήσεις και αδιέξοδα. Σε αυτό το πλαίσιο, η μελέτη αποτελεί και έναν τρόπο άμυνας και έναν τρόπο αντιμετώπισης των βάρβαρων συνθηκών, της ανίας και του εγκλεισμού, καθώς ένα γεμάτο πρόγραμμα με μελέτη, γυμναστική και εργασία, μικρογοιρτές και δημιουργική απασχόληση κρατά σε εγρήγορση τον νου και το σώμα των κρατουμένων. Πριν αναφερθούμε ειδικά στο μορφωτικό έργο των φυλακισμένων και εξορίστων, πρέπει να σημειώσουμε ξανά ότι το φαινόμενο που προσεγγίζουμε έχει έντονες διαφοροποιήσεις τοπικές και χρονικές και εκτείνεται σε μια μακρά χρονική διάρκεια. Η συστηματική χαρτογράφηση που προτείνει η Κ. Καμαρινού, με ιδιαίτερη αναφορά σε κάθε περίοδο και κάθε τόπο εξορίας, φαίνεται να εξαντλεί την παρουσίαση της έκτασης και της διαφοροποίησης του φαινομένου στο ογκώδες σύγγραμμά της (παρά το γεγονός ότι σημαντικές πλευρές της ζωής των κρατουμένων, που θα μας βοηθούσαν να εντάξουμε το εκπαιδευτικό έργο στην πραγματικότητα της κομματικής και συμβιωτικής ζωής της φυλακής και της εξορίας, δεν φωτίζονται επαρκώς).

Αν και η περιοδολόγηση του φαινομένου μπορεί να γίνει από διάφορες σκοπιές (για παράδειγμα, σε σχέση με την αντίστοιχη πολιτική ιστορία, σε σχέση με το νομικό οπλοστάσιο του κράτους, σε σχέση με τις κατηγορίες των φυλακισμένων και των εξορίστων, τις έμφυλες διαστάσεις του φαινομένου κ.λπ.), η περιοδολόγηση η οποία προτείνεται για το μορφωτικό έργο, όπως το ταξινομεί χρονολογικά η Κ. Καμαρινού, περιλαμβάνει τρεις περιόδους: α) την πρώτη περίοδο από το 1924 έως το 1942, β) τη δεύτερη περίοδο από το 1945 έως το 1966 και γ) την τρίτη περίοδο από το 1967 έως το 1974.⁵¹³

Η πρώτη περίοδος της οργανωμένης επιμόρφωσης συντελούνταν κυρίως στους άγονους και απομακρυσμένους τόπους εκτόπισης και σε ορισμένες μόνο φυλακές με χαρακτήρα αρχικά περισσότερο ιδεολογικής αυτομόρφωσης, παρά συλλογικής διαδικασίας. Μετά το 1936 το τοπίο άλλαξε και διευρύνθηκε τόσο το κοινωνικομορφωτικό όσο και το πολιτικό προφίλ των εξορίστων και φυλακισμένων, με αποτέλεσμα οι εκπαιδευτικοί προσανατολισμοί να στρέφονται στην αναζήτηση των δημιουργικών στοιχείων μιας διαφορετικής κοινωνικοπολιτιστικής πρότασης, που θα βρει την έκφρασή της σε πολιτικό επίπεδο στην περίοδο της Εθνικής Αντίστασης και στις πρωτοβουλίες του

512. Γιάννης Μανούσασκας, *Ακροναυπλία (Θρύλος και Πραγματικότητα)* (Αθήνα: Καπόπουλος, 1975), 97-100.

513. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 29-31.

ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ. Η δεύτερη περίοδος, από τη συνθήκη της Βάρκιζας έως το 1966, δεν είναι ομοιογενής. Διαφορετικό κλίμα και επομένως διαφορετικές δυνατότητες ανάληψης επιμορφωτικών πρωτοβουλιών υπήρχαν την περίοδο αμέσως μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας (1945-αρχές 1946) και διαφορετικό την περίοδο 1946-1949, περίοδο κατά την οποία ο Εμφύλιος κορυφώνεται, έως και το 1952, που παύουν οι εκτελέσεις, και διαφορετικό για την υπόλοιπη περίοδο έως το 1966.

Στην πρώτη φάση, η μορφωτική δραστηριότητα δεν ήταν παρά η αντανάκλαση του επιμορφωτικού έργου που προηγήθηκε. Η συστηματοποίηση και η επιλεκτικότητα των επιμορφωτικών μαθημάτων με την ενίσχυση των πεδίων επαγγελματικής κατάρτισης χαρακτηρίζουν την επόμενη τρίτη φάση της μετεμφυλιακής περιόδου. Την περίοδο 1967-1974, που είχε πια συσσωρευτεί και αποκρυσταλλωθεί η ιστορική πείρα των πολιτικών κρατουμένων, το καθεστώς αναγκάστηκε να αλλάξει τακτική και σταδιακά παραχώρησε δικαιώματα μόρφωσης σε όλους τους φυλακισμένους. Την περίοδο αυτή, αν και η Αριστερά πλέον είναι πολυδιασπασμένη και δεν έχει την ίδια ιδεολογική ομοιογένεια, ο έγκλειστος πληθυσμός αξιοποίησε την ιστορική παρακαταθήκη και κατάφερε να εκφράσει την αντίθεσή του στο καθεστώς μέσω της πνευματικής του δράσης.⁵¹⁴ Πάντως οφείλουμε να σημειώσουμε ότι συχνά οι ίδιοι άνθρωποι που από τον Μεσοπόλεμο ή την εποχή του Εμφυλίου βρίσκονται πρώτη φορά στη φυλακή ή την εξορία για πολιτικούς λόγους θα συνεχίσουν για μεγάλα χρονικά διαστήματα να είναι φυλακισμένοι ή εξόριστοι, τέμνοντας τις παραπάνω περιοδολογίες.

Μεταφέροντας τους προβληματισμούς της σύγχρονης εκπαιδευτικής θεωρίας στο ιδιότυπο μορφωτικό σύστημα των εγκλειστών, μπορούμε να αναγνωρίσουμε ως κύριες πλευρές αυτής της οργανωμένης μόρφωσης τον δάσκαλο, τον μαθητή, το κράτος, το οικογενειακό περιβάλλον και το περιεχόμενο της γνώσης, όπως αυτά συναρθρώνονται σε διακριτά πεδία δύναμης.⁵¹⁵ Είναι φανερό ότι στην περίπτωση των φυλακισμένων και των εξορίστων το καθένα από αυτά τα στοιχεία λειτουργεί ιδιότυπα και διαμεσολαβείται από το καθολικό πλαίσιο του εγκλεισμού: απουσία δημόσιων εκπαιδευτικών θεσμών, έμμεση παρουσία της οικογένειας, που μπορεί να δρα συνολικά αρνητικά προς τις επιλογές του υποκειμένου, πίεση για δήλωση μετανοίας,⁵¹⁶ αλλά επίσης μπορεί να προμηθεύει τον φυλακισμένο ή τον εξόριστο με υλικό και βιβλία, ακόμα και παράνομα, δάσκαλος με διπλή ή μάλλον τριπλή ιδιότητα ως δάσκαλος, συγκρατούμενος/συνεξόριστος και κομματικός σύντροφος. Ανάλογα μαθητής/σύντροφος/συνεξόριστος και επίσης εκ περιτροπής άτομα που διδάσκουν και διδάσκονται. Διοίκηση της φυλακής που κινείται με βάση τους δικούς της στόχους έναντι των πολιτικών φυλακισμένων ή διοίκηση της χωροφυλακής που έχει τη δική της λογική έναντι των εξορίστων. Πολιτική ηγεσία που παρεμβαίνει στο καθεστώς του περιορισμού (και φυσικά δεν αποτελεί ένα ενιαίο

514. Στο ίδιο.

515. Μπουζάκης, *Εκπαιδευτικές μεταρρυθμίσεις στην Ελλάδα*, τ. 1, 21-39.

516. Ολυμπία Παπαδούκα, *Γυναικείες φυλακές Αβέρωφ* (Αθήνα: Διογένης, 1981), 43.

σύνολο).⁵¹⁷ Από την άλλη πλευρά, η ηγεσία της Αριστεράς μέσω της οργάνωσης της συλλογικότητας των διωκόμενων αγωνιστών αποκτά διαύλους επικοινωνίας, έναν οργανωτικό ιστό, θέτει στοχοθεσίες (όπως τη μόρφωση), ελέγχει και επιτηρεί, περιφρουρεί την ενότητα των μελών της και μπορεί να πραγματοποιεί τακτικούς και στρατηγικούς ελιγμούς (απεργίες πείνας, δημοσίευση διαμαρτυριών, δραπετεύσεις κ.λπ.).

Καθώς μιλάμε για μια οργανωμένη μορφωτική διαδικασία, θα στρέψουμε την προσοχή μας στον χώρο στον οποίο λάμβανε χώρα το μάθημα. Φυσικά εδώ δεν υπάρχουν κλασικές σχολικές αίθουσες μέσα σε σχολικά κτίρια και το μάθημα συχνά αποτελεί κάτι απαγορευμένο από τη διεύθυνση των φυλακών. Στη μακρά ιστορία των πολιτικών εξορίστων τόσο στις φυλακές όσο και στις εξορίες συναντάμε μια ποικιλία χώρων όπου το μάθημα λαμβάνει χώρα, μια ποικιλία που βρίσκεται σε συνάρτηση με: α) το κατά πόσο η διεύθυνση ή η χωροφυλακή επιτρέπει τα μαθήματα, β) τη χωροταξία του τόπου εξορίας ή της φυλακής. Μια έξοχη περιγραφή μιας σχετικά ελεύθερης χωροθέτησης προέρχεται από τον Β. Birtles, καθώς περιγράφονται οι εξοριστοι να έχουν νοικιάσει διάφορα σπίτια στην Ανάφη και να τα χρησιμοποιούν για να στεγάζονται και να οργανώνουν τις διάφορες δραστηριότητές τους:

Μας έδειξαν τα πέντε οικήματα που είχαν νοικιάσει από την ομάδα συμβίωσης. Γυμνά και παγωμένα. Το μοναδικό τζάκι βρισκόταν στην κουζίνα της ομάδας που συνδεόταν με το Σπίτι του Ένγκελς. Κάθε σπίτι είχε το έμβλημα του. Το Σφυροδρέπανο. Και υπήρχαν πορτρέτα του Μαρξ, του Λένιν, του Στάλιν, του Τέλμαν, του Γκόρκι, του Λίμπκνεχτ και του Μπαρμπίς από μολύβι και παστέλ. Και συνθήματα. «Ζήτω η απεργία πείνας» «αμνηστία ή θάνατος!».⁵¹⁸

Παράλληλα, ο διεισδυτικός Β. Birtles δεν παραλείπει να τονίσει το γεγονός ότι τα οικήματα, νοικιασμένα σπίτια από ντόπιους, είναι παλαιά, γεμάτα ψύλλους και μπάζουν αέρα, ενώ η Μ. Κεννα, πάλι για την Ανάφη στα μέσα της δεκαετίας του 1930, μας περιγράφει τις εγκαταστάσεις των εξορίστων εκτός από τα σπίτια και τα δωμάτια, που χρησίμευαν για ύπνο: «μια μεγάλη αίθουσα με τραπέζια και πάγκους ήταν απαραίτητη ως εστιατόριο ή τραπεζαρία... άλλα σπίτια είχαν διαμορφωθεί σε αίθουσες διδασκαλίας για μαθήματα και μελέτη, ενώ υπήρχε ένα καφενείο, μια βιβλιοθήκη και μια αίθουσα αναψυχής».⁵¹⁹

517. Για παράδειγμα αναφέρεται από τον Ιωαννίδη το γεγονός ότι στην Ακροναυπλία έγιναν συναντήσεις του στρατηγού Αγγελάτου ως απεσταλμένου του Μεταξά, που παρέκαμψε τη διοίκηση της φυλακής και τον μηχανισμό του Μανιαδάκη. Βλ.: Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις. Προβλήματα της Πολιτικής του ΚΚΕ*, 67-68. Επίσης, όπως αναφέρεται συχνά, η εκτέλεση του Μπελογιάννη και των συγκρατούμενων του πραγματοποιήθηκε με την παράκαμψη τόσο της διοίκησης της φυλακής όσο και της κυβέρνησης του Ν. Πλαστήρα, με αποτέλεσμα ακόμα και την παραίτηση υπουργών (για παράδειγμα του Ι. Αγαπητού).

518. Bert Birtles, *Εξοριστοι στο Αιγαίο. Αφήγημα πολιτικού και ταξιδιωτικού ενδιαφέροντος*, μτφρ. Γιάννης Καστανάρας (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2002), 156-157. Βλ. επίσης: Κεννα, *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας*, 49.

519. Στο ίδιο, 63-64.

Για τον χώρο όπου διεξάγονται μαθήματα στο Τρίκερι,⁵²⁰ έχουμε την αναφορά ότι τον Αύγουστο του 1950, όταν οι γυναίκες ξαναγυρίζουν στο Τρίκερι

οι πιο δυναμικές και φωτισμένες γυναίκες κυρίως εκπαιδευτικές και τεχνίτριες προσπάθησαν στο να καλύτερέψουν τη ζωή τους τώρα που δεν είχαν πολλές αγγαρίες... Το ατελιέ της ζωγράφου Κατερίνας Χαιρέτη γνώρισε δόξες, καθώς και το ηγουμενικό κελί, όπου η Έλλη Νικολαΐδου μάθαινε τα νέα τραγούδια στις γυναίκες της χορωδίας. Εκεί μέσα γίνονταν το κρυφό σχολειό, εκεί δίνονταν διαλέξεις με θέματα αξιώσεων γιατί όλες τώρα μπορούσαν να παρακολουθούν και τα πιο βαθιά ζητήματα, σπουδασμένες τέσσερα χρόνια στο πανεπιστήμιο που λέγεται εξορία.⁵²¹

Η παραπάνω αναφορά προσδιορίζει εν μέρει και τα αποτελέσματα τα οποία έχει η μορφωτική εργασία, καθώς τα τέσσερα χρόνια εξορίας και ανάλογης μόρφωσης επιτρέπουν στις εξόριστες του Τρίκερι να παρακολουθούν και τα πιο βαθιά ζητήματα, όπως μας αναφέρει το απόσπασμα. Επίσης, οι εξόριστες μαζεύονται σε ομάδες των σαράντα ατόμων σε μια σκηνή και παρακολουθούν τη δασκάλα που μετέδιδε το μάθημα με τσίλιες, διότι οι συγκεντρώσεις απαγορεύονται με ποινή στρατοδικείου.⁵²²

Για την περίπτωση της Αίγινας, έχουμε τη μαρτυρία ότι, όταν τα μαθήματα και τα βιβλία και η γραφική ύλη απαγορεύτηκαν τελείως επί Μεταξά και ως το 1938, τα μαθήματα που στηρίζονταν στις αποθησαυρισμένες γνώσεις γράφονταν από την τριμελή μορφωτική επιτροπή και παραδίδονταν στους δασκάλους, οι οποίοι τα δίδασκαν στο προαύλιο την ώρα του περιπάτου με τη μέθοδο της «αλατιέρας», δηλαδή στη μέση ο δάσκαλος λέγοντας το μάθημα στους δύο μαθητές που βρίσκονταν εκατέρωθέν του.⁵²³

Για την περίπτωση της Ακροναυπλίας, μαθαίνουμε ότι ο εκεί εξόριστος Δ. Γληνός, εκλεγμένο μέλος της Ομάδας Συμβίωσης, ζήτησε, με όλο το κύρος που διέθετε ακόμα και στους διώκτες του, να αποδοθούν στους φυλακισμένους και τους εξόριστους τα βιβλία και τα τετράδιά τους, καθώς και ένα μικρό προαύλιο για μελέτη, πράγμα που τελικά έγινε αποδεκτό από τη διοίκηση. Το προαύλιο αυτό ονομάστηκε από τους κρατούμενους «προαύλιο Γληνού». Ενώ αργότερα, όταν απαγορεύτηκαν ξανά οι ελεύθερες διαλέξεις και τα μαθήματα, πληροφορούμαστε ότι ο Δ. Γληνός οργάνωνε ομιλίες μέσα στους θαλάμους μετά το σιωπητήριο.⁵²⁴

520. Η εγκατάσταση στο Τρίκερι έγινε γύρω από ένα μοναστήρι, όπου χρησιμοποιούνται εν μέρει χώροι του μοναστηριού και οι εξόριστες διαμένουν κυρίως στην ύπαιθρο μέσα σε σκηνές.

521. Αφροδίτη Μαυροειδή-Παντελέσκου, «Για την "αναμόρφωση" των γυναικών στη Μακρόνησο», στο *Στρατόπεδα Γυναικών*, επιμ. Βικτωρία Θεοδώρου (Αθήνα: [χ.ε.], 1975), 344-345.

522. Βικτωρία Θεοδώρου, «Πάλι στο Τρίκερι», *Ριζοσπάστης*, 30/8/1998, 33.

523. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 95. Για την περίοδο της Αίγινας επί Μεταξά, βλ.: Βάσος Γεωργίου, *Η ζωή μου*, τ. 2 (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1992), 24, 25, 29.

524. Μ.Ε., «Στην Ακροναυπλία», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 119-120 (1964): 544-547.

Στην Κέρκυρα, για την εποχή του Μεσοπολέμου σώζεται η μαρτυρία του Β. Νεφελούδη, ο οποίος αναφέρει ότι λόγω της εφαρμογής ενός ειδικού καθεστώτος κράτησης, της διαρκούς αυστηρής απομόνωσης, η όποια πνευματική δραστηριότητα γινόταν μέσω ενός κώδικα χτυπημάτων στον τοίχο (ο οποίος αναφέρεται ως σαντούρι) ή με την ανταλλαγή σημειωμάτων (μέθοδος «ντολμάς»), ενώ το όποιο μορφωτικό πρόγραμμα δουλεύεται από μνήμης, γεγονός που, όπως αναφέρει ο Β. Νεφελούδης, προκαλεί μια φοβερή εξάσκηση του μυαλού.⁵²⁵

Δεν μπορούμε να παραλείψουμε και το ζήτημα των εποπτικών και βοηθητικών μέσων για τη μορφωτική δραστηριότητα, καθώς αυτά απουσιάζουν από τους τόπους εγκλεισμού. Συχνά οι κρατούμενοι «μπαζουν» βιβλία κρυφά μέσα στη φυλακή,⁵²⁶ ενώ κατασκευάζουν κρύπτες ώστε να τα κρύβουν σε περίπτωση εκκαθαριστικών επιχειρήσεων και ελέγχων. Συχνά γράφουν ή αντιγράφουν σε σμίκρυνση ολόκληρα βιβλία ή κείμενα, έτσι ώστε να καταλαμβάνουν ελάχιστο χώρο. Γίνεται η αξιοποίηση κάθε διαθέσιμου χαρτιού ή πανιού που μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως γραφική ύλη.⁵²⁷

Αναφέρεται επίσης το γεγονός ότι οι πολιτικοί έγκλειστοι, ακόμα και στις πιο περιορισμένες από άποψη χώρου συνθήκες της φυλακής, κατάφερναν να συγκροτούν «μυστικές βιβλιοθήκες», που λειτουργούσαν δανειστικά. Μπορεί να διέθεταν ακόμα και υπεύθυνο βιβλιοθήκης που διακινούσε και πρότεινε βιβλία,⁵²⁸ ενώ αναφέρεται για τον Άη Στράτη, την περίοδο του Εμφυλίου και τη μετεμφυλιακή περίοδο, ότι οι νέοι εξόριστοι αναζητούσαν υλικό (βιβλία) το οποίο οι παλαιοί εξόριστοι (της εποχής του Μεταξά) φρόντιζαν να αποκρύβουν από τους πιθανούς μελλοντικούς εξόριστους.⁵²⁹

Όργανα διδασκαλίας, όπως μια υδρόγειος σφαίρα, ή μουσικά όργανα κατασκευάζονται από ταλαντούχους εξόριστους με ό,τι υλικό είναι διαθέσιμο.⁵³⁰ Χαρακτηριστικά στο αυτοβιογραφικό της έργο η Μ. Μαστρολέων Ζέρβα περιγράφει πώς ανέλαβε την κατασκευή μιας υδρογείου σφαίρας από γύψο, όπως ζήτησε η δασκάλα Κ. Μαμέλη για τις ανάγκες του μαθήματος της γεωγραφίας.⁵³¹ Κατά τη μαρτυρία του Γ. Α. Παπαθανασίου, ο μηχανικός του εμπορικού ναυτικού Λαμπαδάρης έφτιαξε ένα ομοίωμα μηχανής

525. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 100-102. Βλ. επίσης: Βασιλίας Α. Νεφελούδης, *Αχτίνα Θ'* (Αθήνα: Ολκός, 1974), 150-151.

526. Κεppα, *Η κοινωνική οργάνωση της εξορίας*, 160.

527. Παπαδούκα, *Γυναικείες φυλακές Αβέρωφ*, 37.

528. Κώστας Μπίρκας, *Κάτω απ' τη Μπότα της Δικτατορίας (4η Αυγούστου-“Αίγινα”)* (Αθήνα: Μέλισσα, 1966), 136.

529. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 256-257.

530. Πρέπει να σημειώσουμε ότι γενικά τα πράγματα αυτά λαμβάνουν άλλες διαστάσεις στο πλαίσιο των στερήσεων του εγκλεισμού, πολύ μεγαλύτερες από τις διαστάσεις που θα είχαν στην έξω ζωή. Χαρακτηριστική είναι, για παράδειγμα, η συγκινητική αφήγηση για την κατασκευή μιας αυτοσχέδιας κιθάρας από τον Γ. Κουτούγκο στην Ακροναυπλία. Φλούντζης, *Ακροναυπλία και Ακροναυπιλίτες 1937-1943*, 166-170.

531. Μαριγούλα Μαστρολέων-Ζέρβα, *Εξόριστες. Χίος, Τρίκερι, Μακρονήσι* (Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή, 1985), 124-127.

εσωτερικής καύσης πλοίου, που διευκόλυνε πολύ την εποπτική διδασκαλία του μαθήματος της μηχανικής. Η αναφορά αφορά τις φυλακές της Άμφισσας γύρω στο 1953.⁵³² Αξίζει να αναφέρουμε ότι η κατασκευή οργάνων και αντικειμένων από τους ίδιους τους μαθητές είχε τονιστεί ιδιαίτερα από τους Έλληνες μεταρρυθμιστές παιδαγωγούς.⁵³³ Πολύ χαρακτηριστικό επίσης είναι το γεγονός ότι ο Μ. Παπαμαύρος, ο γνωστός μεταρρυθμιστής παιδαγωγός, ανέλαβε, όντας κρατούμενος και ο ίδιος, τη συγγραφή αναγνωστικών βιβλίων για τους φυλακισμένους, εφαρμόζοντας τις αρχές του σχολείου εργασίας και των γλωσσικών επεξεργασιών των Ελλήνων μεταρρυθμιστών παιδαγωγών της προπολεμικής εποχής μέσα στις συνθήκες της φυλακής.

Αξίζει να αναφέρουμε ότι ο χρόνος της φυλάκισης αξιοποιήθηκε και για τη συγγραφή βιβλίων. Παράδειγμα αποτελεί το έργο του Ν. Ζαχαριάδη *Ο Αληθινός Παλαμάς*,⁵³⁴ που άσκησε σημαντική επίδραση στους φυλακισμένους, στρέφοντας την προσοχή τους προς το παλαμικό έργο, ή εκείνο της Έ. Παππά, όπως αναφέρει η ίδια, και του Ν. Μπελογιάννη, οι οποίοι, όντας κρατούμενοι στην ασφάλεια, ξεκίνησαν τη συγγραφή ενός έργου με θέμα την ιστορία της ελληνικής σκέψης από την αρχαιότητα ως σήμερα,⁵³⁵ ενώ γνωστή διεθνώς είναι η περίπτωση του Α. Γκράμσι και των *Τετραδίων της φυλακής*.⁵³⁶

Σε γενικές γραμμές, το μορφωτικό πρόγραμμα (με δεδομένη την ύπαρξη όλης της περιόδου που εξετάζουμε πολλών αναλφάβητων) περιλαμβάνει: μαθήματα βασικού αλφαριθμητισμού για τους τελείως αγράμματους (αναγκαίο στάδιο για οποιαδήποτε περαιτέρω μορφωτική δουλειά), διδασκαλία της γλώσσας και της γραφής, της αριθμητικής, πρόγραμμα σπουδών που αντιστοιχεί στο πρόγραμμα των μαθημάτων του αντίστοιχου δημοτικού και γυμνασίου, συνέχιση των σπουδών σε ανώτερο επίπεδο με τη διδασκαλία ιστορίας, φιλοσοφίας (πάντα με μια μαρξιστική κατεύθυνση με τη χρήση των σημειώσεων του Γ. Ζεύγου, συχνά για την ελληνική ιστορία), ιστορίας του μπολσεβίκικου κόμματος, λενινισμού κ.ο.κ. Συχνά τα μαθήματα του ανώτερου κύκλου περιλαμβάνουν και μαθήματα λογιστικής, οικονομικών κ.λπ., καθώς οι εξόριστοι προσβλέπουν σε μια μελλοντική επαγγελματική αποκατάσταση μετά την απελευθέρωσή τους (με δεδομένο ότι ο δημόσιος τομέας είναι εξ ορισμού κλειστός για αυτούς). Επίσης διδάσκονται ξένες γλώσσες με προτίμηση στα ρωσικά.⁵³⁷ Η προβολή της ρωσικής γλώσσας την οποία συνα-

532. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 153.

533. Ενδεικτικά ως προς αυτό, βλ.: Ιμβριώτη, «Η εκπαιδευτική μεταρρύθμιση εν Γερμανία». Ακόμα: της ίδιας, «Το Πρότυπον Ειδικών Σχολείων», *Παιδαγωγική*, τχ. 4 (Μάρτιος 1938): 142-147.

534. Νίκος Ζαχαριάδης, *Ο αληθινός Παλαμάς* (Αθήνα: Αλφειός, 2010).

535. Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, 100-101.

536. Antonio Γκράμσι, *Ιστορικός υλισμός. Τετράδια της φυλακής*, μφρ. Τίτος Μυλωνόπουλος (Αθήνα: Οδυσσεάς, 2008).

537. Ο Ν. Ζαχαριάδης για το ζήτημα των ξένων γλωσσών χαρακτηριστικά σημειώνει: «Εδώ ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να δώσουμε στις ξένες γλώσσες. Τα μέλη και τα στελέχη μας πρέπει να 'χουν τη φιλοδοξία, εκτός από τη μητρική τους γλώσσα, τη δημοτική, που πρέπει να την κατέχουν οπωσδήποτε, καλά, να μάθουν τουλάχιστον και μια ξένη γλώσσα. Εδώ πρώτη θέση κατέχουν τα ρούσικα...» Νίκος Ζαχαριάδης, *Ο κομμουνιστής λαϊκός αγωνιστής μέλος του ΚΚΕ* (Αθήνα: Πορεία, 1978) 23.

ντάμε από την πλευρά της κομματικής ηγεσίας δεν πραγματοποιείται από άλλες πηγές, καθώς είναι εντελώς ανύπαρκτη από τον λόγο τόσο των μεταρρυθμιστών παιδαγωγών γενικά όσο και των αριστερών παιδαγωγών ειδικότερα. Μια σύντομη ανασκόπηση ενδεικτικών μαρτυριών για το εκπαιδευτικό πρόγραμμα μας δείχνει πώς οργανώνονταν οι ομάδες, το πρόγραμμα σπουδών και τα γνωστικά αντικείμενα, περιλαμβάνοντας τόσο εγκύκλιες γνώσεις όσο και μαθήματα ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης.

Για τις φυλακές της Αίγινας το 1931 μας πληροφορεί το *Κόκκινο Ημερολόγιο*, στο οποίο κάτω από τον τίτλο του άρθρου του «Μπολσεβίκοι στη φυλακή – Η κολεκτίβα της Αίγινας» αναφέρεται ότι λειτούργησαν τρεις βαθμίδες σπουδών: κατώτερη, ανώτερη και ανώτατη. Σε αυτές εντάσσονταν οι σχολές και οι μορφωτικοί κύκλοι. Οι σχολές βάσης είχαν υποχρεωτική φοίτηση και διδάσκονταν τα «κομματικά οργανωτικά», τα «αγροτικά», τα συνδικαλιστικά και τα μαθήματα συνωμοτισμού. Η ανώτερη βαθμίδα περιλάμβανε τη διδασκαλία της πολιτικής οικονομίας και η ανώτατη τα μαθήματα φιλοσοφίας και θεωρίας του μαρξισμού.⁵³⁸ Επίσης δίδονται διαλέξεις από τους ίδιους τους μαθητές ως μέσο πιστοποίησης των αποκτηθέντων γνώσεων ή για τις ανάγκες ενός μαθήματος ή για τον αποχαιρετισμό κάποιου που αποφυλακίζεται. Ενώ για αυτό το σύστημα διδασκαλίας, που, όπως αναφέρει ο Κ. Μπίρκας, το εκθείασε και ο Δ. Γληνός στην Ακροναυπλία, σημειώνεται:

Οι μαθητές εδώ είναι οι ίδιοι εισηγητές και επιμελητές της διδακτέας ύλης. Και διδάσκοντες και διδασκόμενοι εξελίσσονται μόνοι τους σε αυτοδημιούργητους δασκάλους, με μόνο την απλή επίβλεψη και βοήθεια της όλης δουλειάς από το δάσκαλο της σχολής.⁵³⁹

Για τον Άγιο Ευστράτιο, στα μέσα της δεκαετίας του 1930, πληροφορούμαστε ότι

στην Ομάδα του Ακατρίδη γινόντουσαν μαθήματα, πολιτικά, συνδικαλιστικά, πολιτικής οικονομίας κλπ. Δάσκαλοι, απλοί εργάτες συνδικαλιστές, που τα σχολικά τους γράμματα δεν ξεπερνούσαν το δημοτικό, μα που είχαν μάθει γράμματα στα Σχολεία των φυλακών και της εξορίας.⁵⁴⁰

Για την Ανάφη, για την τετραετία 1936-1940, ο Κ. Μπίρκας, μέλος του γραφείου της μορφωτικής επιτροπής από το 1939, μας πληροφορεί ότι

Στην ομάδα της Ανάφης, επί 4 συνεχή χρόνια (1936-1940) λειτούργησαν πλήθος σχολές, θαλαμικές και κεντρικές, και διδάχθηκαν ένα πλήθος μαθήματα πάσης

538. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 90-91.

539. Μπίρκας, *Κάτω απ' τη Μπότα της Δικτατορίας*, 133-136.

540. Αλέκος Βασιλάκης, «Στον Άη Στράτη», *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 119-120 (1964): 538-539.

φύσης και όλων των κατηγοριών και βαθμίδων: 1) στον τομέα της γενικής μόρφωσης... 2) στον τομέα της πολιτικοκομματικής μόρφωσης...⁵⁴¹

Για την Κίμωλο του 1938, η Μ. Αγγριγιαννάκη-Καραγιώργη μας πληροφορεί ότι συνέχισε τα μαθήματα γερμανικών που τα είχε αρχίσει στο πανεπιστήμιο πριν από τη σύλληψή της, με δασκάλα την εξόριστη Φ. Χατζηδάκη. Ενώ, παράλληλα, αναφέρεται στο γενικά ανεπτυγμένο πνευματικό κλίμα της Ομάδας Συμβίωσης, που έδινε ερεθίσματα για περαιτέρω γνώση.⁵⁴²

Το ημερήσιο πρόγραμμα που ακολουθούσαν σε γενικές γραμμές οι εξόριστοι αποτυπώνεται χαρακτηριστικά από τον Γ. Πικρό στη μαρτυρία του από τη Φολέγανδρο του 1935:

...ξυπνάνε όλοι στις 7. Στις 8 έχουν πάρει το πρωινό ρόφημα, τσάι του βουνού με ψωμί και κάθονται στις διαλέξεις, άλλοτε χωρισμένοι σε ομάδες με τον ομαδάρχη τους και τους εισηγητές των και άλλοτε όλοι μαζί στις κοινές διαλέξεις. Ακούνε ομιλίες και οργανωτικά, συνδικαλιστικά, αγροτικά, λενινισμό κλπ. Κατόπιν κάνουν ξεχωριστή μελέτη ο καθένας... στις 4 πάλι διάλεξη, ύστερα διάβασμα, φαγητό, ανάπαυση, ύπνος. Διαλέξεις μορφωτικές γίνονται 2 τη βδομάδα.⁵⁴³

Στην Ακροναυπλία οργανώθηκαν μαθήματα πολιτικά-ιδεολογικά, καθώς και στοιχειώδους, γενικής και ευρύτερης μόρφωσης. Τα μαθήματα διεξάγονταν σε ομοιογενείς ομάδες των 12 το πολύ ατόμων. Η πιο συνηθισμένη μέθοδος διδασκαλίας ήταν η διάλεξη, οι μαθητές κρατούσαν σημειώσεις, έθεταν ερωτήσεις και έπαιρναν τις απαντήσεις από τον δάσκαλο ή την ομάδα την επόμενη μέρα.⁵⁴⁴ Για τα μαθήματα της στοιχειώδους και γενικής μόρφωσης, ο Β. Γιαννόγκωνας αναφέρει: «εγώ παρακολουθούσα την ελληνική και την παγκόσμια γεωγραφία, μαθηματικά τις τέσσερις πράξεις (πρόσθεση, αφαίρεση, πολλαπλασιασμό, διαίρεση), κλάσματα, δεκαδικούς, συμμιγείς, προβλήματα τόκου και άλγεβρα».⁵⁴⁵

Για τις φυλακές της Καλαμάτας της περιόδου 1945-1947, ο Σ. Κράνιας στη συνέντευξή του στην Κ. Καμαρινού αναφέρει:

Στην αρχή η μελέτη γινόταν απρογραμματίστα, χωρίς συγκεκριμένους στόχους. Διαβάζαμε όλοι, ξέραμε-δεν ξέραμε γράμματα, καταλαβαίναμε-δεν καταλαβαίναμε αυτά που διαβάζαμε και εν τέλει απλά ψάχναμε τον καιρό μας

541. Μπίρκας, *Κάτω απ' τη Μπότα της Δικτατορίας*, 54-58.

542. Μαρία Καραγιώργη, *Μέχρι την απόδραση* (Αθήνα: Φυτράκης/Ο Τύπος, 1989), 217.

543. Γιώργης Πικρός, *Οι ρίζες του λαϊκού μας κινήματος*, τ. 8 (Αθήνα: Καρανάσης, 1978), 326.

544. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 132.

545. Βασίλης Γιαννόγκωνας, *Ακροναυπλία* (Αθήνα: Δίφρος, 1963), 36.

όσοι από μας δεν ξέραμε και πολλά γράμματα... ευτυχώς οι υπεύθυνοι είδαν γρήγορα το πρόβλημα και οργανώθηκαν τμήματα από τους εκπαιδευτικούς, ανάλογα με τις γραμματικές γνώσεις του καθένα. Έτσι γίνανε τμήματα του δημοτικού, του γυμνασίου, λογιστικών, ξένων γλωσσών κ.ά.⁵⁴⁶

Στις φυλακές της Κέρκυρας, για την περίοδο 1949-1950 (κατά την οποία η πολιτεία έχει σκληρύνει τη θέση της όσον αφορά την αντιμετώπιση των πολιτικών της αντιπάλων και τα μαθήματα των πολιτικών φυλακισμένων διώκονται), ο Μ. Γλέζος αναφέρει σε συνέντευξή του στην Κ. Καμαρινού πως οργανώθηκαν «από μνήμης» μαθήματα «ό,τι ξέρει ο ένας να το μαθαίνει στον άλλο...». Κατά τη διάρκεια του προαυλισμού (τέσσερα μισάωρα της ημέρας)

...τον πληροφορούσαμε ποιον θα συναντήσει, τι μάθημα θα διδαχθεί ή θα διδάξει, πχ την τάδε μέρα, την τάδε ώρα του περιπάτου, θα είσαι στη μέση, ανάμεσα στον τάδε και τάδε και θα τους διδάξεις αυτό και αυτό... όλα τα μαθήματα ήταν προφορικά και από μνήμης... ποτέ δεν μπόρεσαν οι αρχές να ανακαλύψουν τους μηχανισμούς μας.⁵⁴⁷

Το περιεχόμενο των μαθημάτων, όπως φαίνεται και από τα παραπάνω, είναι συχνά εντελώς διαφορετικό από το περιεχόμενο των μαθημάτων και τις παρεχόμενες γνώσεις, τις οποίες κάποιος θα μπορούσε να λάβει στο ελληνικό σχολείο της εποχής (κυριαρχία των αρχαίων ελληνικών, μονόδρομος προς το πανεπιστήμιο, ουσιαστική έλλειψη της τεχνικής εκπαίδευσης, έλλειψη αναφοράς στη σύγχρονη κοινωνική πραγματικότητα, ακραίος βερμπαλισμός). Βλέπουμε ότι περιλαμβάνει αντικείμενα πρωτόγνωρα για τους φυλακισμένους και τους εξόριστους, κάθε μορφωτικού επιπέδου (λενινισμός, συνδικαλιστικά, συνωμοτικότητα, πολιτική οικονομία) με στόχο να βελτιώσει το επίπεδο των μελών και στελεχών του Κόμματος και με κύριο σημείο αναφοράς την αρτίωση της ιδεολογικοπολιτικής συγκρότησης, τις κομματικές δραστηριότητες της συνδικαλιστικής δουλειάς, των αρχών του Κόμματος και της περιφρούρησης από τις προκλήσεις των κρατικών οργάνων. Τα παραπάνω δεν αντλούν μόνο από το σύστημα εκπαίδευσης, αλλά από το περιεχόμενο και τις κατευθύνσεις της μορφωτικής δουλειάς του Κόμματος, όπως αυτή μορφοποιείται στα *Επίσημα Κείμενα* και τις αποφάσεις για τη μόρφωση των μελών μέσα στις τοπικές οργανώσεις και τις κομματικές σχολές. Πάρα τις σκόρπιες αναφορές που είδαμε παραπάνω και αφορούν τη μέθοδο διδασκαλίας και το περιεχόμενο των σπουδών, το οποίο κατά περιστάσεις ακολουθεί το αντίστοιχο πρόγραμμα της πρωτοβάθμιας και της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης, πιστεύουμε ότι οι μορφωτικές αυτές δραστηριότητες αντλούν σε μεγάλο βαθμό από το μοντέλο εσωκομματικής

546. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 148.

547. Στο ίδιο, 187.

μορφωτικής δουλειάς.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι αριστεροί παιδαγωγοί (αναφέραμε παραπάνω την τριπλή ιδιότητα του δασκάλου, συντρόφου και συγκρατούμενου) βρίσκονται σε μια νέα ποιοτική σχέση με τους μαθητές, διάφορη από το πλαίσιο και τα όρια που επιτρέπει και προσφέρει το αστικό κράτος.⁵⁴⁸ Ο λόγος των αριστερών παιδαγωγών (που τώρα δραστηριοποιούνται και ως οργανικοί διανοούμενοι) και η σχολική πορεία των μαθητών αποκτούν τώρα νέο προσανατολισμό και εμπλουτίζονται με τη στοχοθεσία του απελευθερωτικού πράττειν. Αυτό φαίνεται και από τις διακηρύξεις και τους κανόνες των Ομάδων Συμβίωσης των πολιτικών κρατουμένων. Επίσης προκύπτει ένα γνωστικό διαφέρον που επιτρέπει, ή έστω προσδίδει, στα δρώντα υποκείμενα μια νέα πολιτική αντίληψη για το σχολείο και τη διαδικασία της μάθησης.⁵⁴⁹ Το ενδιαφέρον αυτό, η κοινωνική αλλαγή και η ταξική πάλη βρίσκονται σε μια άμεση συνάφεια με την ίδια την κατάσταση των μαθητών ως διωκόμενων για πολιτικούς λόγους, μια κατάσταση που, από την άποψη των αριστερών εξόριστων μεταρρυθμιστών παιδαγωγών, μπορούμε να πούμε ότι αντανακλά τις αρχές του σχολείου εργασίας κατά έναν τρόπο μέσα σε ιδιόζυγες συνθήκες. Σωστά η Κ. Καμαρινού τονίζει ότι σε σύγκριση με τα νεότερα και ατελέσφορα προγράμματα επιμόρφωσης φυλακισμένων ποινικών, που χαρακτηρίζονται από την ετεροκίνηση, το επιμορφωτικό πρόγραμμα των πολιτικών κρατουμένων χαρακτηρίζεται από την αυτενέργεια.⁵⁵⁰ Αυτό φαίνεται και από τις διακηρύξεις της Αριστεράς για το ανέβασμα του πολιτιστικού επιπέδου των μελών της και την απόκτηση μιας γενικής παιδείας.⁵⁵¹ Δίπλα σε αυτά, οι γνώσεις που παρέχονται συχνά αφορούν άμεσα ζητήματα, όπως μια επικείμενη δίκη και τις νομικές λεπτομέρειές της, την οργάνωση του συνδικαλισμού, τη συνωμοτικότητα,⁵⁵² κανόνες υγιεινής και ζητήματα υγείας, που γενικά ταλαιπωρούν τους ασθενικούς οργανισμούς των εγκλείστων, αλλά επίσης και συχνά είναι άγνωστοι σε εγκλείστους αγροτικών περιοχών. Αυτό το υποκείμενο το οποίο προβάλλεται ως μαθητής και επιθυμεί να μετέχει συνειδητά στην κοινωνική και πολιτική ζωή αποτελεί και το ιδανικό το οποίο αναδεικνύεται στα αναγνωστικά του Βουνού, καθώς τα παιδιά, όπως είδαμε στο αντίστοιχο κεφάλαιο, συμμετέχουν έντονα στην κοινωνική και πολιτική ζωή.

Κορύφωση της συλλογικής, διεπιστημονικής εργασίας της Αριστεράς, με άμεσες συνέπειες στην πολιτική και πλατιά απήχηση, όπως είδαμε σε άλλο κομμάτι της εργασίας μας αναλυτικότερα, αποτελεί το επιστημονικό έργο του περιοδικού *Ανταίος*, όπου

548. Μαρτίνου-Κανάκη, *Το κίνημα της μεταρρυθμιστικής παιδαγωγικής και η επίδρασή του στο παιδαγωγικό έργο του Μιχάλη Παπαμαύρου*, 112.

549. Jürgen Habermas, *Κείμενα γνωσιοθεωρίας και κοινωνικής κριτικής*, μτφρ. Αντώνης Οικονόμου (Αθήνα: Πλέθρον, 1990), 93-112.

550. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 29.

551. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το έργο του Ν. Ζαχαριάδη «Ο κομμουνιστής λαϊκός αγωνιστής μέλος του ΚΚΕ». Ζαχαριάδης, *Ο κομμουνιστής λαϊκός αγωνιστής μέλος του ΚΚΕ*, 9-10.

552. Ο Γ. Ιωαννίδης αναφέρεται με υπερηφάνεια στη «διαπαιδαγώγηση στην Κονσπύρατσια» που καλλιέργησε ο ίδιος στο Κόμμα, βλ.: Ιωαννίδης, *Αναμνήσεις. Προβλήματα της Πολιτικής του ΚΚΕ*, 100.

πρώτη φορά παιδαγωγοί, οικονομολόγοι, γεωπόνοι, μηχανικοί, γιατροί κ.ά. διαμορφώνουν μια ενιαία και συνεκτική πρόταση για την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της χώρας. Άλλωστε, έχουμε τη μαρτυρία ότι οι κρατούμενοι διδάσκονταν μαθήματα ανάλογου περιεχομένου (π.χ. γυναικείες φυλακές Αβέρωφ τη δεκαετία του 1960).⁵⁵³ Μπορούμε να υποστηρίξουμε, για να γίνει κατανοητή η ποιοτική διαφορά, ότι ποτέ πριν και ποτέ κατοπινά από την άποψη του απλού μαθητή στο πλαίσιο του επίσημου εκπαιδευτικού συστήματος η μελέτη της γεωγραφίας ή της χημείας δεν αποκτά τέτοιο ενδιαφέρον πολιτικό και οικονομικό, που να συναρθρώνεται με το όραμα της ανάπτυξης και τις πολιτικές επιδιώξεις ενός μαζικού πολιτικού κινήματος. Για παράδειγμα, στο μάθημα της γεωγραφίας οι εξόριστοι μαθαίνουν όχι μόνο τα χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής και το τι παράγει, αλλά και τι μπορεί να παραγάγει.

Πιστεύουμε ότι αυτό, χωρίς να αγνοούμε τον κίνδυνο της εξιδανίκευσης, αποτελεί μια υπαρκτή διάσταση του μορφωτικού έργου που αφορά τόσο τους φυλακισμένους εξόριστους όσο και τη διαφωτιστική επιμορφωτική εργασία των οπαδών της Αριστεράς. Παράλληλα, αποτελεί πολιτική πράξη που ανταποκρίνεται στην τόσο χαρακτηριστική πρακτική των αριστερών και εργατικών κομμάτων για μόρφωση των μελών τους και το ανέβασμα του πνευματικού και πολιτιστικού επιπέδου της εργατικής τάξης.

Παράλληλα, όπως σωστά αναπτύσσει το ζήτημα η Κ. Καμαρινού, η μόρφωση στις φυλακές απευθύνεται κατά κύριο λόγο σε ενήλικες και προσλαμβάνεται ως μορφή επιμόρφωσης ενηλίκων. Ωστόσο, πρέπει να σημειώσουμε ότι έχουμε και περιπτώσεις όπου υπάρχουν παιδιά στους τόπους εξορίας και φυλακής και υπάρχει και μέριμνα για τη μόρφωσή τους (για παράδειγμα, Τρίκερι, γυναικείες φυλακές Αβέρωφ κ.λπ.). Επίσης, υπάρχει πλήθος ανηλίκων (παιδιών 10 ή 11 χρόνων ή εφήβων) που είτε ως «συμμοριόπληκτοι» είτε ως αιχμάλωτοι αντάρτες του κυβερνητικού στρατού (τα χρόνια του Εμφυλίου) βρίσκονται σε φυλακές ή τόπους εξορίας. Μια ιδιαίτερη πτυχή της αντιμετώπισης από την πλευρά του κράτους των ανήλικων κρατουμένων αποτελεί και η περίπτωση των βασιλικών τεχνικών σχολών της Λέρου.⁵⁵⁴

Η προσέγγιση λοιπόν της ανάπτυξης του αριστερού εκπαιδευτικού έργου στις φυλακές δεν μπορεί να παραλείψει την κατανόηση της νέας ποιοτικής σχέσης που αναπτύσσεται από το γεγονός ότι ένα πολιτικό κόμμα συγκροτεί σε μια νέα οργανική ενότητα τους διανοούμενους/εκπαιδευτικούς με τους μαθητές. Το γεγονός αυτό αλλάζει και το περιεχόμενο της γνώσης και την προσήλωση των μαθητών/ενηλίκων.⁵⁵⁵

553. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 180.

554. Τασούλα Βερβενιώτη, «Οι ανήλικοι μαχητές του Δημοκρατικού Στρατού. Από τις φυλακές και τα στρατόπεδα συγκέντρωσης στις βασιλικές τεχνικές σχολές Λέρου», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου και Ιωάννα Παπαθανασίου (Αθήνα: Θεμέλιο/Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)/Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2010), 238-258.

555. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 65-78.

Ενδεικτικό αυτού είναι ότι έχουμε μαρτυρίες για το γεγονός ότι σε μια σειρά μαθημάτων γνωστοί και μεγάλοι παιδαγωγοί, όπως ο Δ. Γληνός, βρέθηκαν στη θέση του μαθητή (για τα συνδικαλιστικά μαθήματα), ενώ στη θέση του δασκάλου ήταν κάποιο εργατικό και συνδικαλιστικό στέλεχος με ελλιπέστατα προσόντα του τυπικού εκπαιδευτικού συστήματος, αλλά εμπειρική γνώση από τους συνδικαλιστικούς αγώνες:

...κι ο Γληνός, ο γενικός του υπουργείου παιδείας, ο διεθνούς φήμης παιδαγωγός, ο καθοδηγητής, οργανωτής, εμπνευστής, θεμελιωτής της ελληνικής εκπαίδευσης, ο δάσκαλος κάθισε στον πάγκο ήσυχος, καλός, πειθαρχικός και πάντα «μελετημένος» μαθητής και «άκουγε» προσεκτικά και με συνείδηση το δάσκαλο-εργάτη.⁵⁵⁶

Το γεγονός αυτό καταδεικνύει ότι η παιδαγωγική και επιστημονική ευρύτερα γνώση και στοχασμός στο πλαίσιο ενός κομμουνιστικού κόμματος συναρθρώνονται εσωτερικά σε ένα σύνολο με πρακτικές και χειραφετητικές απολήξεις και αιτήματα, γεγονός αδιανόητο για την παιδαγωγική επιστήμη στο πλαίσιο των αστικών θεσμών. Αξίζει να αντιπαραβάλουμε σε αυτό το σημείο τη στρατηγική κινήσεων του Δ. Γληνού και των μελών του Εκπαιδευτικού Ομίλου, τις δεκαετίες του 1910 και του 1920, οι οποίοι κινούνται για τις ανάγκες της γλωσσоекπαιδευτικής μεταρρύθμισης εντός των εκπαιδευτικών θεσμών του κράτους ή, στην καλύτερη περίπτωση, τέμνονται οι κινήσεις τους με τις κινήσεις της Διδακταλικής Ομοσπονδίας και τους προοδευτικούς δασκάλους, αλλά δεν ταυτίζονται.

Ποια αποτελέσματα παρήγαγε η μορφωτική δουλειά στις φυλακές και στις εξορίες; Στο ερώτημα αυτό από μια άποψη δεν χωρούν σίγουρα ποσοτικές μετρήσεις για την ικανοποίηση που προκύπτει από τη μελέτη μέσα στις άσχημες συνθήκες της έγκλειστης ζωής. Έχουμε αναφορές, για παράδειγμα, για ενθουσιασμένους ενήλικες όταν κατέκτησαν το επίπεδο της γραφής και της ανάγνωσης.⁵⁵⁷ Ούτε για τη μοναδική δυνατότητα απλοί εργάτες και αγρότες από τα ορεινά διαμερίσματα της χώρας να παρακολουθήσουν μια διάλεξη του Γληνού ή του Σβώλου ή μια παράσταση με τη συμμετοχή του Μ. Κατράκη ή την επιμέλεια του Γ. Ρίτσου. Παράλληλα, αναφέρονται περιπτώσεις γνωστών καλλιτεχνών που αργότερα ανέπτυξαν το ταλέντο τους, αφού το ανακάλυψαν μέσα στους τόπους εγκλεισμού. Επιπλέον διερεύνηση θα μπορούσε να μας φωτίσει για το πλήθος των εξόριστων γυναικών από αγροτικές περιοχές, ειδικά της περιόδου μετά το 1945 με το πλήθος των συλλήψεων, που μετά την ποινή τους επιστρέφουν στον τόπο τους, έχοντας όμως βιώσει πρώτη φορά μια νέα μορφή κοινωνικότητας και οργανωμένης μορφωτικής δραστηριότητας, αλλά και νέες συνήθειες. Η Έ. Παππά, για παράδειγμα, αναφέρει για τις φυλακές Αβέρωφ: «έτσι πεντακάθαρες και με καθαρά εσώρουχα κάθε μέρα, οι γυναίκες που έρχονταν κι από τα πιο μακρινά χωριά, απαλλαγμένες πια από τις

556. Βασιλάκης, «Στον Άη Στράτη», 538.

557. Παπαδούκα, *Γυναίκες φυλακές Αβέρωφ*, 36-37.

προκαταλήψεις του τόπου τους για την προσωπική καθαριότητα των γυναικών, είχαν μπει στον πολιτισμό».⁵⁵⁸

Η έρευνα για τα αποτελέσματα της μορφωτικής εργασίας στους τόπους φυλακής και εξορίας, όσον αφορά τη μεγάλη μάζα των εγκλειστών, δεν περνά από επίσημες καταγραφές και καταμετρήσεις, καθώς δεν υπάρχουν στατιστικές ούτε αποδίδονται επίσημοι τίτλοι σπουδών στους εγκλειστούς μαθητές. Για τη μάζα των ανώνυμων αντρών και γυναικών, που βίωσαν τις συνθήκες φυλάκισης και εξορίας, για πολιτικούς λόγους ίσως έμμεσα μπορούμε να εντοπίσουμε τις συνέπειες της μορφωτικής εργασίας των τόπων εγκλεισμού στρέφοντας την προσοχή μας στις μαρτυρίες από την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου και τη συγκρότηση του εαμικού μπλοκ εξουσίας (όσον αφορά τους φυλακισμένους και τους εξόριστους ως το 1942). Για τους φυλακισμένους και τους εξόριστους του Εμφυλίου και των πρώτων μετεμφυλιακών χρόνων, ίσως μπορούμε να ανιχνεύσουμε τα όποια πιθανά αποτελέσματα της μορφωτικής δράσης στην πορεία συγκρότησης της ΕΔΑ ή στη μελέτη της αγροτικής κοινωνίας στη μεταπολεμική Ελλάδα ή της κοινωνικής ευρύτερα ιστορίας της μεταπολεμικής Ελλάδας.

Ωστόσο, ο διακηρυγμένος στόχος από την πλευρά των αριστερών για τη μορφωτική εργασία συμπυκνώνεται στα όσα γράφει ο Τ. Φίτσος:

στις κολληχτίβες τόσο των φυλακισμένων όσο και των εξορίστων το μορφωτικό είναι κείνο που τους απασχολεί –θα πρέπει να τους απασχολεί– το περισσότερο μέρος. Κι' αληθινά. Σα δεν εκμεταλλευτούμε το διάστημα αυτό που μας δίνεται χωρίς να μας απασχολεί –όπως όταν είμαστε έξω– η πραχτική δουλειά μέσα στη μάζα κι' ένα σωρό άλλες φροντίδες, αν, λέω, δεν εκμεταλλευτούμε τον καιρό αυτό να διαβάσουμε, να ακούσουμε απ' άλλους συντρόφους αυτά που εμείς δεν τα ξέρουμε, τότε τι κάνουμε μεσ' στη φυλακή ή στην εξορία; Η φυλακή κι' η εξορία είναι σχολείο για την επανάσταση. Ένας καλός σύντροφος πρέπει να ξέρει να εκμεταλλεύεται το κάθε τι που θα του δώσει ωφέλειες για το Κόμμα.⁵⁵⁹

Η πηγή από την οποία εκκινά η μορφωτική δραστηριότητα των εξορίστων και των φυλακισμένων είναι η διάθεση και ο διακηρυγμένος στόχος του Κόμματος μετά τη διακήρυξη της μπολσεβικοποίησης για το ανέβασμα του μορφωτικού επιπέδου των μελών του.⁵⁶⁰ Τα αποτελέσματα της μόρφωσης πρέπει να είναι τέτοια ώστε

558. Παππά, *Μαρτυρίες μιας διαδρομής*, 112.

559. Τάκης Φίτσος, «Στη Γαύδο. Στο νησί του θανάτου. 7ο», *Ο Νέος Ριζοσπάστης*, 25/7/1933, 3.

560. Όπως σημειώνει εύστοχα ο Π. Βόγλης, οι φυλακές γίνονται αντιληπτές από το Κόμμα ως χώροι όπου λαμβάνει χώρα μια διαδικασία «μετασχηματισμού κρατούμενων σε κομμουνιστές». Βόγλης, *Η εμπειρία της φυλακής και της εξορίας*, 294.

ο κάθε σύντροφος να συνηθίσει, να μάθει να συντάξει μια προκήρυξη, ένα φεί-βολάν, μιαν ανταπόκριση, να καταρτίζει μια ημερήσια διάταξη. Υπάρχει τμήμα –αυτό φυσικά στην εξορία– που συνηθίζεις να εκφωνείς λόγους, μαθαίνεις πρακτικά πως μπορείς να παλεύεις στην αυτοάμυνα προστατεύοντας τον ομιλητή από τους χαφιέδες, τους αρχίους, τους σοσιαλφασίστες και τόσα άλλα μορφωτικά εφόδια αποχτάς.⁵⁶¹

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι το περιεχόμενο της μορφωτικής εργασίας συνδέεται στενά με τα συνδικαλιστικά και ιδεολογικά μαθήματα τα οποία προώθησε από νωρίς το ΚΚΕ, από τις αρχές της δεκαετίας του 1920, στους κόλπους του για τα μέλη του. Οι ανάγκες της δουλειάς του Κόμματος, όπως φαίνεται και από το παραπάνω απόσπασμα στον τομέα της συγγραφής ανταποκρίσεων, απασχολεί συχνά τον κομματικό Τύπο, καθώς η ποιότητα, η εγκυρότητα και η αρτιότητα των κειμένων των ανταποκριτών γίνονται αντικείμενο κριτικής.

Από την άλλη, ισχυρές αναφορές έχουμε για το γεγονός ότι στους τόπους εγκλεισμού οι κρατούμενοι, εκτός από την κομματική, γενική και βασική μόρφωση, απέκτησαν και ένα σύνολο από εξειδικευμένες γνώσεις αναφορικά με την άσκηση ενός επαγγέλματος, με δεδομένο μάλιστα ότι είναι αποκλεισμένοι από τον δημόσιο τομέα. Με αυτό έγινε δυνατό να εξασκήσουν κάποιο επάγγελμα μετά την αποφυλάκισή τους (δημοσιογραφία, λογιστική, ραπτική, κομμωτική κ.λπ.).⁵⁶² Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Γ. Παπαθανασίου για τα αποτελέσματα των μαθημάτων Μηχανικής στις φυλακές της Άμφισσας στις αρχές της δεκαετίας του 1950,

μερικοί κρατούμενοι από την ύπαιθρο, κυρίως αγρότες, που αποφυλακίστηκαν νωρίτερα από εμάς, έπιασαν, με τα εφόδια που τους δώσαμε, εύκολα δουλειά σε γεωργικές μηχανές (θεριζοαλωνιστικές, τρακτέρ κλπ) και ανταποκρίθηκαν. Μας έγραψαν γι' αυτό ευχαριστήριες επιστολές.⁵⁶³

Για το γενικότερο αποτέλεσμα των μαθημάτων, ο Β. Μπαρτζιώτας αναφέρει ότι εργάτες και αγρότες στελέχη με τη μορφωτική τους εργασία στις φυλακές και τις εξορίες είχαν φτάσει στο επίπεδο να μπορούν να αρθρώσουν σε ένα ακροατήριο τις πολιτικές τους θέσεις.⁵⁶⁴

Αντίστροφα, τα πολιτικά αποτελέσματα της θανατοπολιτικής και βιοπολιτικής που πρότεινε το κράτος και στόχευαν στην αναμόρφωση ή στην εξόντωση είχαν περισσότερο κατασταλτικά αποτελέσματα μάλλον παρά ιδεολογικά. Παράδειγμα του γεγονότος

561. Φίτσος, «Στη Γαύδο. Στο νησί του θανάτου. 7ο», 3.

562. Παπαδούκα, *Γυναικείες φυλακές Αβέρωφ*, 19-20.

563. Καμαρινού, *Τα πέτρινα πανεπιστήμια*, 153.

564. Βασίλης Μπαρτζιώτας, *Στις φυλακές και τις εξορίες* (Αθήνα: Καστανιώτης, 1978), 54.

αυτού είναι ότι τα αποτελέσματα των εκλογών της 5ης Μαρτίου 1950 είναι συντριπτικά για τη Δεξιά ακόμα και στο στρατόπεδο της Μακρονήσου, που το κράτος διακήρυσσε ως τόπο αναμόρφωσης, καθώς η Δημοκρατική Παράταξη αναδεικνύεται πρώτο κόμμα στις προτιμήσεις των εξορίστων.⁵⁶⁵ Είναι αξιοσημείωτο ότι ακόμα και οι Βρετανοί αξιωματικοί εξέφρασαν τις αντιρρήσεις τους και τις ενστάσεις τους για το στρατόπεδο της Μακρονήσου. Ο Άγγλος αντισυνταγματάρχης D. I. Strangeways, που επισκέφθηκε το στρατόπεδο στις 5 και 6 Ιανουαρίου 1950, σημειώνει ότι η κατάσταση στο στρατόπεδο «θύμιζε πολύ αυτή παρόμοιων γερμανικών στρατοπέδων στα 1945».⁵⁶⁶ Εδώ πρέπει να διευκρινίσουμε ότι μετρώντας τα αποτελέσματα του εγκλεισμού, από την άποψη του σωφρονισμού ή της εξόντωσης των πολιτικών αντιπάλων, ενδεικτικές είναι οι αναφορές που έχουμε για τους αριθμούς, 45.000-50.000 δηλώσεις μετανόιας επί της δικτατορίας Μεταξά.⁵⁶⁷ Από την άλλη πλευρά, ο Γ. Μαργαρίτης τονίζει το γεγονός ότι λειτούργησε επιτυχώς το στρατόπεδο της Μακρονήσου από στρατιωτική άποψη, στέλνοντας όντως αποτελεσματικό στρατό στο μέτωπο.⁵⁶⁸

Για την επίσημη Αριστερά η «θαρρητή» στάση των εγκλειστών της Ακροναυπλίας θα αποτελέσει κριτήριο τον κρίσιμο πρώτο καιρό της Κατοχής, όταν το ΚΚΕ προσπαθεί να αναδιοργανώσει τις δυνάμεις του. Απελευθερωμένοι Ακροναυπλιώτες (που δεν έχουν προχωρήσει σε δήλωση μετανόιας) θα αποτελέσουν τα μόνα σχεδόν έμπιστα άτομα που θα αναλάβουν την ηγεσία και την ανασυγκρότηση του ΚΚΕ και θα καθοδηγήσουν το ΚΚΕ τα χρόνια της Κατοχής. Ειδικά η εξορία στην Ακροναυπλία, χαρακτηριστικό της ταυτότητας που κατάφεραν να οικοδομήσουν οι εξόριστοι σε ορισμένες συνθήκες, θα προβληθεί από τον κομματικό λόγο, ενώ τα μέλη της Ομάδας Συμβίωσης, όταν αναφέρονται και τα κατοπινά χρόνια ως Ακροναυπλιώτες, θα έχουν αυξημένο κύρος και «περγαμηνές αγωνιστικότητας». Από άποψη κατάρτισης, τα μαθήματα της συνωμοτικότητας, οι εμπειρίες της παρανομίας και οι γνώσεις των πολιτικών κρατουμένων γενικά φαίνεται ότι έπαιξαν μεγάλη σημασία όταν τα πρώτα χρόνια της Κατοχής, μέσα σε συνθήκες παρανομίας και απαγορεύσεων, οι κομμουνιστές προχωρούν στην αναδιοργάνωση του κόμματός τους και στη συγκρότηση του ΕΑΜ. Σίγουρα, η εμπειρία των προηγούμενων 15 ή ακόμα και 20 χρόνων διώξεων και παράνομης ή ημιπαράνομης

565. Τρίκκας, *ΕΔΑ 1951-1967: Το νέο πρόσωπο της Αριστεράς*, τ. 1 (Η ανασυγκρότηση), 82-83.

566. Βλ.: Πολυμέρης Βόγλης, «'Δεν εντυπωσιάστηκα από τον ενθουσιασμό του κοινού'. Η Μακρονήσος από τη σκοπιά ενός Βρετανού αξιωματικού», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου: Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Αίθουσα τελετών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 6 & 7 Μαρτίου 1998)*, επιμ. Στρατής Μπουρνάζος και Τάσος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000), 177.

567. Ρούσσοσ Σ. Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος. Πολιτικοί κρατούμενοι, εκποτίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974* (Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη, 1978), 118-133.

568. Γιώργος Μαργαρίτης, «Το στρατόπεδο της Μακρονήσου: Η "Στρατιωτική" Περίοδος (1947 - 1949)», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου: Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Αίθουσα τελετών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 6 & 7 Μαρτίου 1998)*, επιμ. Στρατής Μπουρνάζος και Τάσος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000), 275-284.

δραστηριότητας είχε μεγάλη σημασία και στα χρόνια αυτά. Έμμεσα, για τον διαπαιδαγωγικό λόγο του ΚΚΕ, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι οι εμπειρίες των φυλακών και της εξορίας θα διανθίσουν τα κομματικά ηρωλόγια, τα οποία χαρακτηρίζονται από αποσιωπήσεις και εξιδανικεύσεις.⁵⁶⁹ Δεν πρέπει να ξεχνάμε επίσης ότι η εμπειρία των πολιτικών διώξεων αποτέλεσε πηγή έμπνευσης και αξιοποιήθηκε από πολλούς Νεοέλληνες αριστερούς, κυρίως λογοτέχνες και ευρύτερα καλλιτέχνες, οι οποίοι μέσω της καλλιτεχνικής τους ματιάς μίλησαν για τις περιπέτειες της εξορίας και της φυλάκισης, των βασανιστηρίων και των αντιστάσεων που προέβγαλαν οι φυλακισμένοι και οι εξόριστοι.

Φυσικά, το ίδιο σημαντικό είναι και το γεγονός ότι ένα μεγάλο πλήθος φυλακισμένων και εξορίστων κατέγραψε τις εμπειρίες του από τη φυλακή και τις εξορίες και τις εξέδωσε, έστω και αρκετά χρόνια μετά τα γεγονότα. Το υλικό αυτό αποτελεί μια ανεκτίμητη πηγή για τις συνθήκες κράτησης και τα σωφρονιστικά ιδρύματα της εποχής. Ωστόσο, και το σύνολο των απομνημονευμάτων (με τη μορφή βιβλίων ή άρθρων) διακρίνεται ανάλογα με την περίοδο κατά την οποία γράφτηκε. Οι αφηγήσεις, οι κριτικές για τα γεγονότα της εποχής, όντας αποκαλυπτικές των εσωτερικών συγκρούσεων της ομάδας, θα δημοσιευτούν τα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια από αριστερά έντυπα, που δεν εκφράζουν όμως την κομματική ορθοδοξία (π.χ. *Αντί*).

Συμπερασματικά, θα λέγαμε ότι μια σημαντική διάσταση της ιστορίας της Αριστεράς και του εργατικού κινήματος, αλλά και των μηχανισμών καταστολής του κράτους στην ελληνική περίπτωση αποτελούν οι πολιτικές διώξεις, φυλακίσεις και εξορίες όσων κατά καιρούς θεωρήθηκε ότι αποτελούν απειλή για το κοινωνικό καθεστώς. Από την άποψη του θέματός μας, της πορείας ανάπτυξης και συγκρότησης της αριστερής εκπαιδευτικής πρότασης στη χώρα μας από τις αρχές του 20ού αιώνα ως το 1950, το μορφωτικό έργο που έλαβε χώρα στις φυλακές και τις εξορίες αποτελεί ένα από τα λίγα πεδία εφαρμογής, έστω και μέσα σε ιδιαίτσες συνθήκες, των εκπαιδευτικών προτάσεων της Αριστεράς. Φυσικά όχι των προτάσεων που αποτελούν ένα πρόγραμμα εξουσίας ή έστω ένα πολιτικό πρόγραμμα πάλης, αλλά επιμέρους προτάσεων αναφορικά με τους διδακτικούς στόχους, το πρόγραμμα και τη μέθοδο διδασκαλίας, το περιεχόμενο της γνώσης, την αντίληψη για τον μαθητή και τον δάσκαλο, τους στόχους του σχολείου. Όλα τα παραπάνω λαμβάνουν χώρα και μπορούμε να τα προσεγγίσουμε με δεδομένο τον περιοριστικό και διαθλαστικό φακό του γεγονότος ότι μιλάμε για ενήλικες γενικά, κρατούμενους και εξόριστους.

Η εκπαίδευση λοιπόν στις φυλακές, απευθυνόμενη κατά κύριο λόγο σε ενήλικα άτομα και προσιδιάζοντας έτσι με προγράμματα εκπαίδευσης ενηλίκων, απέχει πολύ από τους επίσημους θεσμούς της εκπαίδευσης ή ακόμα και από οτιδήποτε μπορούμε να ορίσουμε

569. Αγγέλικα Ψαρρά, «Τα “πρώτα κορίτσια” του ΚΚΕ και οι τύχες τους: Έμφυλες πτυχές μιας βολικής αποσιώπησης», στο *Η ελληνική νεολαία στον 20ό αιώνα. Πολιτικές διαδρομές, κοινωνικές πρακτικές και πολιτιστικές εκφράσεις*, επιμ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης, Ευδοκία Ολυμπίτου και Ιωάννα Παπαθανασίου (Αθήνα: Θεμέλιο/Αρχαία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας (ΑΣΚΙ)/Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, 2010), 438-439.

ως επίσημη εκπαίδευση ενηλίκων ή κρατικά προγράμματα για τη λαϊκή επιμόρφωση. Η απόσταση αυτή μεγαλώνει, καθώς συχνά δίπλα στα απλά μαθήματα γραμματισμού (στα οποία μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις εκπαιδευτικές αρχές που εφαρμόστηκαν) το μορφωτικό έργο στις φυλακές περιπλέκεται με ένα ειδικό πεδίο γνώσεων αναφορικά με την ιδεολογικοπολιτική συγκρότηση των αριστερών (που συχνά είναι και μέλη του Κόμματος) και άρα τους τομείς εκείνους της κομματικής δραστηριότητας που θα ονομάζαμε διαφώτιση, κομματικές σχολές, κομματικά μαθήματα κ.λπ.

Τα σημεία περιορισμού, τα οποία θίξαμε παραπάνω αναφορικά με το περιεχόμενο της παρεχόμενης γνώσης, δεν σημαίνουν ότι για τους ανθρώπους που βρέθηκαν στις φυλακές και τις εξορίες όντως δεν ανοίγεται μπροστά τους μια μοναδική ευκαιρία να εκφραστούν ελεύθερα, να μιλήσουν τολμηρά για την πολιτική και τα προβλήματά τους χωρίς να φοβούνται κάτι παραπάνω. Ο Β. Birtles αναφέρει χαρακτηριστικά για τον δάσκαλο που εξορίστηκε γιατί δίδαξε τη θεωρία του Δαρβίνου και εξορίστηκε με ενέργειες του παπά και παρά την αντίθετη γνώμη του σχολικού επιτρόπου.⁵⁷⁰ Στην εξορία (κάνοντας λόγο για την Ανάφη στα μέσα της δεκαετίας του 1930) μπορούσε να διατυπώσει απόψεις και σκέψεις που ξεφεύγουν κατά πολύ της επίσημης ιδεολογίας και πνευματικής συγκρότησης της Ελλάδας του Μεσοπολέμου. Τελικά, η φυλακή και η εξορία αποτελούσαν ένα περιοριστικό πλαίσιο, το οποίο όμως παράλληλα έδινε την ευκαιρία σε πολλούς ανθρώπους να διευρύνουν τις γνώσεις τους ή να αναπτύξουν ένα πρωτότυπο εκπαιδευτικό έργο. Η Τ. Βερβενιώτη μας παραθέτει το γεγονός, για παράδειγμα, ότι πρώην εξόριστες αναπολούσαν την κοινωνικότητα που επικρατούσε μεταξύ των κρατουμένων, καθώς μετά την απελευθέρωσή τους στο πλαίσιο του μετεμφυλιοπολεμικού κράτους τις αντιμετώπιζαν σαν λεπρές.⁵⁷¹

570. Birtles, *Εξόριστοι στο Αιγαίο*, 166.

571. Τασούλα Βερβενιώτη, «Μακρονήσι: Μαρτυρία και Μαρτυρίες Γυναϊκών», στο *Ιστορικό τοπίο και ιστορική μνήμη. Το παράδειγμα της Μακρονήσου: Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης (Αίθουσα τελετών Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου, 6 & 7 Μαρτίου 1998)*, επιμ. Στρατής Μπουρνάζος και Τάσος Σακελλαρόπουλος (Αθήνα: Φιλίστωρ, 2000), 113.

Γ' Μέρος
Αριστερά και εκπαιδευτική θεωρία:
Μετασχηματισμοί, μετατοπίσεις

